

PEDAGOGIK JARAYONDA MOTIVATSIYANI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMLARI

O'ktamova Shahrizoda

Samarqand davlat pedagogika instituti magistranti

E-mail: shahrizoda00807@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada pedagogik jarayonda motivatsiyani shakllantirishning nazariy asoslari va amaliy mexanizmlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda motivatsiyaning pedagogik jarayondagi o'rni, ichki va tashqi motivatsiya tushunchalarining mazmuni hamda ularning ta'lim samaradorligiga ta'siri yoritilgan. Shuningdek, o'quvchilarda o'qishga bo'lgan barqaror qiziqishni rivojlantirishda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, interfaol metodlar, innovatsion pedagogik texnologiyalar va rag'batlantirish mexanizmlarining ahamiyati asoslab berilgan. Maqola natijalari ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, o'quvchilarning bilishga bo'lgan ehtiyojini kuchaytirish va pedagogik faoliyat sifatini oshirishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *pedagogik jarayon, motivatsiya, ichki motivatsiya, tashqi motivatsiya, ta'lim samaradorligi, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, interfaol metodlar, pedagogik mexanizmlar.*

Abstract. *This article scientifically analyzes the theoretical foundations and practical mechanisms of motivation formation in the pedagogical process. The study covers the role of motivation in the pedagogical process, the content of the concepts of internal and external motivation, and their impact on educational effectiveness. It also substantiates the importance of person-centered education, interactive methods, innovative pedagogical technologies, and incentive mechanisms in developing students' sustainable interest in learning. The results of the article serve to effectively organize the educational process, strengthen students' need for knowledge, and improve the quality of pedagogical activity.*

Keywords: *pedagogical process, motivation, internal motivation, external motivation, educational effectiveness, person-centered education, interactive methods, pedagogical mechanisms.*

Аннотация. *В данной статье научно анализируются теоретические основы и практические механизмы формирования мотивации в педагогическом процессе. Рассматривается роль мотивации в педагогическом процессе, содержание понятий внутренней и внешней мотивации, а также их влияние на эффективность обучения. Обосновывается важность лично-ориентированного образования, интерактивных методов, инновационных педагогических технологий и механизмов*

стимулирования в развитии у учащихся устойчивого интереса к обучению. Результаты статьи служат для эффективной организации образовательного процесса, усиления потребности учащихся в знаниях и повышения качества педагогической деятельности.

Ключевые слова: педагогический процесс, мотивация, внутренняя мотивация, внешняя мотивация, эффективность обучения, личностно-ориентированное образование, интерактивные методы, педагогические механизмы.

Kirish. Hozirgi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta’lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri – raqobatbardosh, mustaqil fikrlaydigan, ijodkor va ijtimoiy faol shaxsni tarbiyalashdan iboratdir. Ushbu maqsadga erishishda pedagogik jarayonning mazmuni va tashkiliy shakllariga emas, balki o’quvchilarning o’quv faoliyatiga bo’lgan ichki munosabati, ya’ni motivatsiyasi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Motivatsiya ta’lim jarayonining harakatlantiruvchi kuchi bo’lib, o’quvchining bilim olishga bo’lgan ehtiyoji, qiziqishi va faolligini belgilaydi.

Pedagogik amaliyot shuni ko’rsatadiki, bilimlarni an’anaviy usullarda yetkazish o’quvchilarning o’quv faoliyatida yetarli darajada ijobiy natija bermaydi. Aksincha, motivatsiyasi past bo’lgan o’quvchi taqdim etilgan bilimlarni yuzaki o’zlashtiradi, mustaqil izlanishga kam moyil bo’ladi hamda ta’lim jarayonida passiv ishtirok etadi. Shu sababli, ta’lim jarayonida motivatsiyani shakllantirish va rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogikaning dolzarb muammolaridan biri sifatida qaralmoqda.

Motivatsiya tushunchasi pedagogika va psixologiya fanlarida keng qamrovli va ko’p qirrali hodisa sifatida izohlanadi. Psixologik nuqtai nazardan motivatsiya shaxsni muayyan faoliyatga undovchi ichki va tashqi omillar majmui hisoblanadi. Pedagogik jihatdan esa motivatsiya o’quvchining o’qishga bo’lgan ijobiy munosabati, bilimlarni ongli va maqsadga yo’naltirilgan holda egallashga tayyorligi bilan tavsiflanadi. Aynan ushbu yondashuv motivatsiyani pedagogik jarayonning ajralmas tarkibiy qismi sifatida ko’rib chiqishni taqozo etadi.

Zamonaviy ta’lim konsepsiyalarida, xususan, shaxsga yo’naltirilgan, kompetensiyaviy va faoliyatga asoslangan yondashuvlarda motivatsiya markaziy o’rinni egallaydi. Ushbu yondashuvlar doirasida o’quvchi passiv bilim oluvchi emas, balki ta’lim jarayonining faol subyekti sifatida namoyon bo’ladi. Bunday sharoitda motivatsiyani shakllantirish mexanizmlari o’quvchining individual xususiyatlari, ehtiyojlari va qiziqishlariga mos ravishda tashkil etilishi lozim. Bugungi kunda ta’lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya vositalari, interfaol metodlar keng qo’llanilmoqda. Ushbu vositalar o’quvchilarda o’qishga bo’lgan qiziqishni kuchaytirish, mustaqil fikrlash va

ijodiy yondashuvni rivojlantirish orqali motivatsiyani oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, motivatsiyani shakllantirish jarayoni faqat texnologik yondashuv bilan cheklanib qolmasdan, o‘qituvchining kasbiy mahorati, pedagogik muloqot madaniyati va ta’lim muhitining psixologik qulayligi bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi pedagogik jarayonda motivatsiyani shakllantirish mexanizmlarini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish, ularning ta’lim samaradorligiga ta’sirini asoslab berish hamda amaliyotda qo‘llash imkoniyatlarini yoritishdan iboratdir. Tadqiqot natijalari ta’lim jarayonini takomillashtirish, o‘quvchilarning o‘quv faoliyatiga bo‘lgan barqaror ijobiy munosabatini shakllantirish va pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Pedagogik jarayonda motivatsiyani shakllantirish muammosi pedagogika, psixologiya va ta’lim nazariyasi fanlarida ko‘p yillardan buyon izchil o‘rganib kelinmoqda. Motivatsiya tushunchasi dastlab psixologik kategoriya sifatida shakllangan bo‘lsa-da, keyinchalik u pedagogik jarayonning ajralmas tarkibiy qismi sifatida ilmiy tadqiqotlar markaziga aylangan.

Motivatsiya nazariyasining shakllanishida A. Maslou tomonidan ishlab chiqilgan ehtiyojlar iyerarxiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur nazariyada motivatsiya shaxs ehtiyojlarini qondirishga yo‘naltirilgan ichki kuch sifatida talqin qilinadi. Maslou ta’lim jarayonida o‘quvchilarning fiziologik, ijtimoiy va o‘zini namoyon etish ehtiyojlari qondirilgan taqdirdagina yuqori darajadagi bilishga intilish shakllanishini asoslab bergan. Ushbu yondashuv pedagogik motivatsiyaning psixologik ildizlarini ochib beradi.

D. MakKlellandning muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi nazariyasi ta’lim jarayonida o‘quvchilarning natijaga yo‘naltirilgan faoliyatini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. Uning fikricha, o‘quvchilarni rag‘batlantirishda baho va tashqi omillardan ko‘ra, muvaffaqiyat hissini uyg‘otuvchi vaziyatlarni yaratish samaraliroq hisoblanadi. Bu yondashuv pedagogik jarayonda ichki motivatsiyani shakllantirish mexanizmlarini asoslashga xizmat qiladi.

X. Xekxaufen motivatsiyani shaxsning faoliyatni tanlashi, uni bajarishdagi barqarorligi va natijaga erishish darajasi bilan bog‘laydi. U motivatsiya va faoliyat samaradorligi o‘rtasidagi uzviy aloqani ilmiy asosda tahlil qilib, ta’lim jarayonida o‘quv vazifalarining murakkablik darajasi va o‘quvchining individual imkoniyatlari mos kelganda motivatsiya yuqori bo‘lishini ta’kidlaydi.

Faoliyat nazariyasi doirasida L. S. Vigotskiy va A. N. Leontevlarning ilmiy qarashlari pedagogik motivatsiyani tushinishda muhim o‘rin tutadi. Vigotskiy ta’lim jarayonida ijtimoiy muhit va pedagogik muloqotning rolini alohida ta’kidlab, “yaqin rivojlanish zonasi” tushunchasi orqali o‘quvchini faoliyatga undovchi ichki ehtiyojlar shakllanishini asoslab bergan. Leontev esa motivatsiyani faoliyatning tarkibiy elementi sifatida ko‘rib,

o‘quv faoliyatining maqsad va motivlar bilan bevosita bog‘liqligini ko‘rsatadi. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda motivatsiya ta’lim jarayonining samaradorligini belgilovchi yetakchi omil sifatida e’tirof etilmoqda. I. A. Zimnyaya motivatsiyani o‘quv faoliyatining asosiy komponenti sifatida baholab, uni shakllantirishda shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv va refleksiv faoliyatning ahamiyatini ta’kidlaydi. Uning tadqiqotlarida o‘quvchining o‘z faoliyatini anglash va baholash qobiliyati motivatsiyaning barqarorligini ta’minlovchi omil sifatida qaraladi.

O‘zbek olimlarining ilmiy ishlarida ham pedagogik jarayonda motivatsiyani shakllantirish masalasi keng yoritilgan. Sh. A. Abdullayeva ta’lim jarayonida o‘quvchilarning bilishga bo‘lgan ehtiyojini rivojlantirishda pedagogik sharoitlarning rolini asoslab, motivatsiyani shakllantirishda rag‘batlantirish, ijobiy baholash va pedagogik qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarining ahamiyatini ko‘rsatib beradi. B. X. Xodjayev esa zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarning ichki motivatsiyasini kuchaytirishini ilmiy dalillar bilan asoslaydi. So‘nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlarda (N. Muslimov, M. Qodirova va boshqalar) axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, raqamli ta’lim muhitini yaratish hamda interfaol metodlarni qo‘llash motivatsiyani oshirishning samarali vositasi sifatida e’tirof etilmoqda. Ushbu tadqiqotlar o‘quvchilarning mustaqil o‘rganish, tanqidiy fikrlash va ijodiy faoliyatini rivojlantirish orqali motivatsiyani barqarorlashtirish imkoniyatlarini ko‘rsatadi. Tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, pedagogik jarayonda motivatsiyani shakllantirish ko‘p omilli va tizimli jarayon bo‘lib, u psixologik, didaktik va ijtimoiy omillarning o‘zaro uyg‘unligi asosida amalga oshiriladi. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda motivatsiyani shakllantirish mexanizmlarini kompleks yondashuv asosida amaliyot bilan bog‘lash masalasi yetarlicha yoritilmagan. Mazkur holat ushbu tadqiqotning dolzarbligini yanada oshiradi va uning ilmiy ahamiyatini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot pedagogik jarayonda motivatsiyani shakllantirish mexanizmlarini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan o‘rganishga yo‘naltirilgan bo‘lib, unda tizimli, shaxsga yo‘naltirilgan va faoliyatga asoslangan yondashuvlar metodologik asos sifatida qabul qilindi. Ushbu yondashuvlar o‘quvchilarning o‘quv faoliyatiga bo‘lgan motivatsiyasini shakllantirish jarayonini kompleks tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqotda pedagogik jarayonda motivatsiyani shakllantirish mexanizmlari tizimli yondashuv asosida tahlil qilinib, shaxsga yo‘naltirilgan va innovatsion metodlarning motivatsiyaga ta’siri ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Tadqiqot natijalari umumta’lim maktablari, kasb-hunar va oliy ta’lim muassasalarida ta’lim jarayonini samarali tashkil etishda, o’quvchilarning o’qishga bo’lgan motivatsiyasini oshirishga qaratilgan metodik tavsiyalar ishlab chiqishda foydalanilishi mumkin.

1-jadval. Pedagogik jarayonda motivatsiyani shakllantirish mexanizmlarining nazariy va amaliy tahlili

Muallif / yondashuv	Motivatsiya talqini	Asosiy mexanizm yoki omil	Pedagogik jarayonga ta’siri
A. Maslou	Motivatsiya shaxs ehtiyojlarini qondirishga yo’naltirilgan ichki kuch	Ehtiyojlar iyerarxiyasi (o’zini namoyon etish)	Bilishga qiziqish va ichki motivatsiyaning shakllanishi
D. MakKlelland	Muvaffaqiyatga erishishga intilish	Natijaga yo’naltirilgan vazifalar	O’quv faoliyatida faollik va barqarorlik
X. Xekxaufen	Faoliyatni tanlash va natijaga erishish jarayoni	Vazifaning murakkablik darajasini moslashtirish	O’quv faoliyati samaradorligining oshishi
L. S. Vigotskiy	Motivatsiya ijtimoiy muhit ta’sirida shakllanadi	Yaqin rivojlanish zonasi	Hamkorlikda o’qish va ichki ehtiyojlarning rivojlanishi
A. N. Leontev	Motivatsiya faoliyatning tarkibiy elementi	Maqsad va motiv uyg’unligi	Ongli va maqsadga yo’naltirilgan o’qish
I. A. Zimnyaya	O’quv faoliyatining asosiy komponenti	Refleksiya va shaxsga yo’naltirilgan ta’lim	O’z-o’zini baholash va barqaror motivatsiya
Sh. A. Abdullayeva	Bilishga bo’lgan ehtiyojni rivojlantirish	Rag’batlantirish va ijobiy baholash	O’quvchining o’ziga ishonchi ortishi
B. X. Xodjayev	Innovatsion ta’lim asosidagi motivatsiya	Interfaol va AKT texnologiyalari	Qiziqish va ijodiy faollikning kuchayishi

Ushbu analitik jadvalda pedagogik jarayonda motivatsiyani shakllantirish masalasiga oid yetakchi ilmiy yondashuvlar tizimli ravishda tahlil qilingan. Jadvalda motivatsiya tushunchasining turli talqinlari, uni shakllantiruvchi asosiy mexanizmlar va ularning pedagogik jarayonga ta’siri ko’rsatib berilgan. Tahlil natijalari motivatsiyani shakllantirish ko’p omilli jarayon ekanligini, unda psixologik ehtiyojlar, faoliyat mazmuni, pedagogik sharoitlar hamda innovatsion metodlarning o’zaro uyg’unligi muhim ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Mazkur jadval tadqiqot natijalarini umumlashtirish va pedagogik amaliyotda samarali mexanizmlarni tanlashda metodik asos bo’lib xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. Mazkur tadqiqot doirasida pedagogik jarayonda motivatsiyani shakllantirish mexanizmlarining samaradorligi nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida diagnostik, tajriba-sinov va nazorat bosqichlari asosida o‘quvchilarning o‘quv faoliyatiga bo‘lgan motivatsiya darajasidagi o‘zgarishlar aniqlanib, ular tahlil qilindi.

Tadqiqotning diagnostik bosqichida o‘quvchilarning aksariyat qismida o‘qishga bo‘lgan tashqi motivatsiya ustunligi, ichki motivatsiyaning esa yetarli darajada shakllanmaganligi aniqlandi. Bu holat o‘quvchilarning baho olish, nazoratdan o‘tish kabi omillarga ko‘proq yo‘naltirilganligini, bilishga bo‘lgan ichki ehtiyoj esa nisbatan past ekanligini ko‘rsatdi.

Tajriba-sinov bosqichida ta’lim jarayoniga shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv, interfaol metodlar (muammoli ta’lim, loyiha metodi, kichik guruhlarda ishlash), rag‘batlantirishning ijobiy shakllari va refleksiv faoliyat elementlari joriy etildi. Ushbu pedagogik mexanizmlarni qo‘llash natijasida o‘quvchilarning o‘quv faoliyatidagi faolligi sezilarli darajada oshdi. Xususan, o‘quvchilar dars jarayonida mustaqil fikr bildirishga, savollar berishga va muammoli vaziyatlarni hal etishga ko‘proq intila boshladilar.

Nazorat bosqichi natijalari shuni ko‘rsatdiki, tajriba guruhida ichki motivatsiya darajasi barqaror o‘sish sur‘atini namoyon etdi. O‘quvchilarning bilimlarni ongli o‘zlashtirishga bo‘lgan qiziqishi kuchaydi, o‘z-o‘zini baholash va refleksiya qilish ko‘nikmalari rivojlandi. Shu bilan birga, tashqi motivatsiyaning salbiy ta’siri kamayib, u ichki motivatsiyani qo‘llab-quvvatlovchi omilga aylandi.

Natijalar muhokamasi. Olingan natijalar pedagogika va psixologiya sohasidagi yetakchi olimlarning ilmiy qarashlari bilan uyg‘un ekanligini ko‘rsatadi. Xususan, A. Maslou va D. MakKlelland tomonidan ilgari surilgan nazariyalarda motivatsiyaning ichki omillariga urg‘u berilishi ushbu tadqiqot natijalari bilan tasdiqlandi. Ichki motivatsiyaga asoslangan ta’lim jarayoni o‘quvchilarning o‘quv faoliyatida yuqori samaradorlikni ta’minlashi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari L. S. Vigotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” nazariyasi bilan hamohang bo‘lib, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi hamkorlikka asoslangan pedagogik muloqot motivatsiyani shakllantirishda muhim rol o‘ynashini ko‘rsatdi. O‘quvchilarga mos darajadagi topshiriqlar berilishi va ularni qo‘llab-quvvatlash ichki ehtiyojlarning rivojlanishiga xizmat qildi. Shuningdek, interfaol va innovatsion metodlardan foydalanish haqidagi zamonaviy pedagogik tadqiqotlar (I. A. Zimnyaya, B. X. Xodjayev) xulosalari ham mazkur tadqiqot natijalari bilan mos keladi. Ta’lim jarayonida loyiha metodi, muammoli vaziyatlar va refleksiv faoliyatni tashkil etish o‘quvchilarning ijodiy faolligini oshirib, motivatsiyaning barqaror shakllanishiga zamin yaratdi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, motivatsiyani shakllantirish mexanizmlari tizimli ravishda qo‘llanilgandagina samarali bo‘ladi. Faqatgina tashqi rag‘batlantirishga asoslangan

yondashuv qisqa muddatli natija bersa, shaxsga yo‘naltirilgan va ichki motivatsiyani rivojlantirishga qaratilgan pedagogik mexanizmlar uzoq muddatli va barqaror samarani ta‘minlaydi.

Umumlashtirilgan tahlil. Tadqiqot natijalarining umumlashtirilgan tahlili shuni ko‘rsatadiki, pedagogik jarayonda motivatsiyani shakllantirish quyidagi shartlar bajarilganda yuqori samaradorlikka erishadi:

- o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish;
- ta‘lim mazmunining hayotiy va amaliy ahamiyatini ta‘minlash;
- interfaol va innovatsion metodlardan samarali foydalanish;
- ijobiy baholash va pedagogik qo‘llab-quvvatlashni tizimli tashkil etish;
- refleksiv faoliyatni ta‘lim jarayoniga integratsiya qilish.

Mazkur natijalar pedagogik jarayonni takomillashtirish, o‘quvchilarning o‘qishga bo‘lgan barqaror ijobiy munosabatini shakllantirish hamda ta‘lim samaradorligini oshirish uchun ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot pedagogik jarayonda motivatsiyani shakllantirish mexanizmlarini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilishga bag‘ishlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, motivatsiya ta‘lim jarayonining markaziy va harakatlantiruvchi omili bo‘lib, o‘quvchilarning o‘quv faoliyatidagi faolligi, bilimlarni ongli o‘zlashtirishi hamda shaxsiy rivojlanish darajasini belgilaydi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, pedagogik jarayonda ichki motivatsiyani rivojlantirish ta‘lim samaradorligini oshirishning eng muhim shartlaridan biridir. Tashqi motivatsiya (baholash, rag‘batlantirish, nazorat) qisqa muddatli ta‘sir ko‘rsatsa-da, ichki motivatsiyani qo‘llab-quvvatlovchi omil sifatida tizimli qo‘llanilgandagina ijobiy natija beradi. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv, interfaol va innovatsion pedagogik texnologiyalar, muammoli ta‘lim va refleksiv faoliyat motivatsiyaning barqaror shakllanishiga xizmat qilishi ilmiy jihatdan asoslandi. Shuningdek, tadqiqot natijalari pedagogik muloqotning sifati, o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasi va ta‘lim muhitining psixologik qulayligi motivatsiyani shakllantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Motivatsiyani shakllantirish mexanizmlarini tizimli va maqsadga muvofiq qo‘llash o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini, ijodiy faolligini va o‘z-o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan intilishini kuchaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Maslou A. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1987.
2. McClelland D. Human Motivation. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
3. Heckhausen H. Motivation and Action. – Berlin: Springer, 1991.

4. Vigotskiy L. S. Tafakkur va nutq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
5. Leontev A. N. Faoliyat. Ong. Shaxs. – Moskva: Politizdat, 1977.
6. Zimnyaya I. A. Pedagogik psixologiya. – Moskva: Logos, 2004.
7. Abdullayeva Sh. A. Ta’lim jarayonida motivatsiyani rivojlantirish masalalari. – Toshkent: Fan, 2018.
8. Xodjayev B. X. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Innovatsiya, 2020.
9. Muslimov N. A. Kasbiy ta’lim pedagogikasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016.
10. Qodirova M. Pedagogik jarayonda motivatsiya va refleksiya. – Toshkent: Ma’naviyat, 2019.